

سیاست جنایی تقنینی غیرکیفری ایران در قبال ایجاد مخاطرات زیست محیطی

محمدابراهیم شمس ناتری*
دانشیار دانشگاه تهران

(تاریخ دریافت ۱۴۰۱/۷/۱۲ - تاریخ پذیرش ۱۴۰۱/۹/۱۵)

چکیده

مخاطرات زیست محیطی به مجموعه پدیده‌هایی اطلاق می‌شود که قابلیت ایجاد آسیب‌های شدید را در محیط زیست انسانی دارند. در مواردی این مخاطرات که گاه عناوین مجرمانه نیز دارند، ممکن است سبب بیماری‌های گسترده یا تخریب‌های زیست محیطی شوند یا بحران‌های اجتماعی و سیاسی در جامعه ایجاد کنند. از این رو در مواردی که این آسیب‌ها توان ایجاد بحران‌های بین‌المللی را داشته باشد، جامعه جهانی از طریق وضع کنوانسیون‌های بین‌المللی به مبارزه با آنها برمی‌خیزد و در موارد احتمال آسیب‌های داخلی، کشورها با وضع قوانین و مقررات متناسب سیاست جنایی خود را در این زمینه تدوین می‌کنند. در این مقاله سیاست جنایی تقنینی غیرکیفری ایران در برابر رفتارهای خطرناک بحران‌زا و تشدیدکننده مخاطرات زیست محیطی بررسی شده و نشان داده شده که موارد پیش‌بینی شده در قوانین لازم است، ولی کافی نیست و توان پاسخگویی متناسب به آسیب‌های زیست محیطی را ندارد. نوآوری مقاله در این است که با تبیین کاستی‌های قوانین مربوط به موضوع بحث، به قانونگذار پیشنهاد اصلاح قوانین با هدف پیشگیری منطقی و علمی از مخاطرات زیست محیطی را ارائه می‌دهد.

واژه‌های کلیدی: پیشگیری اجتماعی، پیشگیری وضعی، سیاست جنایی تقنینی، غیرکیفری، مخاطرات زیست محیطی.

مقدمه

مخاطرات زیست‌محیطی اعم از آنچه به‌صورت طبیعی و خارج از اقدامات بشری یا با دخالت انسان و اقدامات وی محقق می‌شود، سالانه آسیب‌های گسترده‌ای به جامعه بشری و محیط زیست وارد می‌کند. از وقوع زلزله‌های شدید و سیل‌های تخریب‌کننده گرفته تا تغییرات اقلیمی و آب‌وهوایی و پدیده‌های گردوغبار و خشکسالی همه و همه آثار تخریبی زیست‌محیطی جبران‌ناپذیری را به‌ویژه در خاورمیانه به‌جای گذاشته است.

افزون بر آن مخاطرات بشرساخته‌ای مانند آلوده‌سازی محیط زیست از طریق تولید آلاینده‌ها، تولید غیراصولی پسماندها، از بین بردن جنگل‌ها و مراتع با اقدامات غیراصولی در آنها، آلوده‌سازی رودها و دریاها و سواحل با وارد کردن فضولات صنعتی یا نفت و گازهای استخراجی، دستکاری در چرخه اکولوژی از طریق ساخت سدهای نه‌چندان ضروری یا تغییر مسیر رودها و در پی آن از بین رفتن هزاران هکتار از جنگل‌ها و منابع طبیعی و نابودسازی نسل بسیاری از حیوانات و گیاهان، سبب شده که امکان استمرار زندگی بشری توأم با امنیت و آرامش به حداقل برسد؛ نتیجه آن شده که سالانه تعداد زیادی نوزاد ناقص‌الخلقه به دنیا می‌آیند، تعداد بیشتری به‌سبب بروز بیماری‌های ناشی از وضعیت یادشده از بین می‌روند و بخشی از شهروندان با بیماری‌های ناشی از وضعیت نامطلوب زیست‌محیطی موجود روبرو هستند.

پرسش این است که در مقابله با مخاطرات یادشده و برای برون‌رفت از آثار مهلک آن چه باید کرد و قوانین و مقررات جاری کشور چه راهکارهایی را در این خصوص پیش‌بینی کرده‌اند و سیاست جنایی تقنینی غیرکیفری ایران در این زمینه چیست؟ در این نوشتار با نگاهی به سیاست راهبردی ایران در قانون اساسی، راهکارهای پیشگیری از بحران‌های مخاطراتی نقد و بررسی می‌شود.

مخاطرات زیست‌محیطی و سیاست جنایی

واژه مخاطرات جمع مخاطره از باب مفاعله از خطر مشتق شده و به‌معنای «خود را به خطر افکندن» است [۱۵]. معادل انگلیسی آن واژه Hazard است که خود از واژه فرانسوی Hasard و آن نیز از واژه اسپانیایی Azar گرفته شده است. جالب آنکه گفته می‌شود این واژه در اسپانیایی برگرفته از واژه عربی «الزهر» به‌معنای شانس و فرصت یا «اليسر» به‌معنای با تاس بازی کردن است. [۱۷] شاید اخذ این واژه از عربی به‌سبب مخاطرات و تهدیدهای مالی همراه با فرصت و شانس بوده که در تاس بازی کردن وجود داشته که از یک‌سو به باخت و ضررهای مالی و از سوی دیگر به برد می‌انجامید.

در سده نوزدهم میلادی واژه Hazard به رویدادهای طبیعی اطلاق می‌شد که قابلیت یا احتمال صدمه و خطرآفرینی داشتند. پس از آن، در نیمه نخست سده بیستم این واژه به صورت تخصصی برای اشاره به رویدادهای طبیعی مخاطره‌آمیز به کار گرفته شد و در پایان سده بیستم و دهه نخست سده بیست‌ویکم، رویداد، پدیده، حادثه، وضعیت و فعالیتی اعم از طبیعی یا غیرطبیعی تعریف شد که به دارایی و جان انسان آسیب وارد کند. بنابراین مخاطره زیست‌محیطی به حوادث، فعالیت‌ها، وضعیت‌ها و اقداماتی گفته می‌شود که قابلیت وارد آوردن آسیب‌هایی به محیط زیست را داشته باشد و بدین طریق سلامت، جان و مال انسان را در معرض تهدید جدی قرار دهد.

از سوی دیگر سیاست جنایی عبارت است از مجموعه روش‌هایی که اجتماع با توسل به آنها پاسخ‌های به پدیده مجرمانه را سامان می‌بخشد [۳] و به عبارت دیگر راهکارهای مقابله با جرم، انحراف یا مخاطرات را تعیین می‌کند. از جمله این انحرافات مخاطرات زیست‌محیطی است که شامل رفتارهایی می‌شود که محیط زیست بشری را تهدید می‌کند. سیاست جنایی از طرفی به انواع تقنینی، قضایی، اجرایی و مشارکتی تقسیم می‌شود. سیاست جنایی تقنینی که ناظر بر سازوکارهای پیش‌بینی‌شده در قوانین برای پیشگیری از ارتکاب جرم و انحراف و مخاطرات است، خود به دو دسته عمده پیشگیری غیرکیفری و پیشگیری کیفری تقسیم می‌شود. در این نوشتار فقط سیاست کیفری تقنینی غیرکیفری بررسی می‌شود.

سیاست راهبردی حفاظت از محیط زیست در قانون اساسی

قانون اساسی در اصل پنجاهم مقرر می‌دارد: «در جمهوری اسلامی، حفاظت محیط زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می‌گردد. از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است». این اصل بر مبانی نظری عمیقی استوار بوده و سیاست‌های راهبردی مهمی را برای نظام جمهوری اسلامی ترسیم کرده است. مهم‌ترین مبنای اصل پنجاهم قانون اساسی لزوم حفظ حیات اجتماعی است. بدون تردید حیات اجتماعی منوط به سلامت محیط زیست است و سلامت محیط زیست متوقف بر این است که آب‌وهوای سالم، جنگل‌های مناسب، منابع کشاورزی با کمیت و کیفیت مطلوب، منابع غذایی قابل اعتماد، روابط اجتماعی مبتنی بر کرامت و به‌طور کلی حکمرانی مبتنی بر حکمت و کارآمدی در جامعه در دسترس باشد. در صورت وجود شرایط یادشده می‌توان حیات اجتماعی رو به رشدی داشت که این امر مرهون حفاظت از محیط زیست است [۶]. از آنجا که این امر در زندگی همه شهروندان

تأثیرگذار است، به‌ناچار یکایک شهروندان در مقام عضوی از جامعه موظف به حفظ آن هستند. بی‌مبالاتی به این مهم همانند بی‌توجهی به شکاف ایجادشده در کف کشتی در حال حرکت در دریای موج است که تسامح در مقابل آن موجب نابودی همه کشتی‌نشینان می‌شود. با این سخن مبنای اساسی اصل پنجاهم قانون اساسی مشخص شده است.

بر این اساس، قانون اساسی مقرر داشته که همه فعالیت‌های قابل تصور اعم از فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب جبران‌ناپذیر آن ملازمه پیدا کند ممنوع است. از این رو اقداماتی مانند تأسیس یا به‌کارگیری کارخانه‌هایی که موجب آلودگی آب‌وهوا و تغییرات اقلیمی می‌شوند و به لایه ازن صدماتی وارد می‌کنند، اقدامات آسیب‌زننده به جنگل‌ها و مراتع، اقداماتی که سبب آلودگی دریایی می‌شوند و فعالیت‌هایی که با استفاده از آلاینده‌های آلی پایدار صدمات جبران‌ناپذیری به سلامت انسان‌ها و حیوانات وارد می‌کنند، اقدامات تهدیدکننده تنوع زیستی در جنگل‌ها، منابع طبیعی، دریاها و غیره و به‌طور کلی هر اقدامی که محیط زیست بشری را با چالش مواجه کند و به‌صورت بالفعل یا بالقوه موجب بحران‌های زیست‌محیطی شود ممنوع است و قانونگذار ملزم است قوانینی را در راستای این اصل و در جهت پیشگیری از بحران‌های مربوط وضع و در صورت لزوم موارد زیانبار را جرم‌انگاری و قابل مجازات کند.

بر این اساس امروزه از یک طرف قوانین مختلفی از جمله «قانون هوای پاک» مصوب ۱۳۹۶/۴/۲۵، «قانون مدیریت پسماندها» مصوب ۱۳۸۳/۲/۲۰، «قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع» مصوب ۱۳۴۶/۵/۲۵، «قانون شکار و صید» مصوب ۱۳۴۶/۳/۱۶، «قانون ایمنی زیستی» مصوب ۱۳۸۸/۵/۷، «قانون حفاظت از دریاها و رودخانه‌های مرزی از آلودگی به مواد نفتی» مصوب ۱۳۵۴/۱۱/۱۴، «قانون حفاظت و بهره‌برداری از منابع آبی جمهوری اسلامی ایران» مصوب ۱۳۷۴/۶/۱۴، «قانون حفاظت، احیا و مدیریت تالاب‌های کشور» مصوب ۱۳۹۶/۲/۴ و امثال این موارد در مجلس به تصویب رسیده است. همچنین کنوانسیون‌ها و معاهدات بین‌المللی چشمگیری نیز در عرصه بین‌المللی تدوین شده و ایران با تصویب آنها در مجلس قانونگذاری به آنها ملحق شده که از جمله آنها «کنوانسیون تغییر آب‌وهوا، ۱۹۹۲»^۱، «کنوانسیون رامسر ۱۹۷۱»^۲، «کنوانسیون سایتیس ۱۹۷۳»^۳، «کنوانسیون وین برای حفاظت از

1. United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC)
 2. Convention On Wetlands of International Importance Especially As Waterfowl Habitat Ponds (Convention On Wetlands)-Ramsar
 3. Convention on International Trade in Endangered species of wild Fauna and Flora- Washington

از لایهٔ ازن ۱۹۸۵^۱، «کنوانسیون بازل ۱۹۸۹»^۲، «کنوانسیون مقابله با بیابان‌زایی ۱۹۹۴»^۳، «کنوانسیون جلوگیری از آلودگی دریایی ۱۹۷۲»^۴، «کنوانسیون آلاینده‌های آلی پایدار ۱۹۹۷»^۵ و «کنوانسیون روتردام ۱۹۹۸»^۶ است.

گرچه تصویب قانون در مجلس امری ضرورت دارد و بدون آن هیچ فعالیتی برای دستگاه‌های اجرایی مقدور نیست، در واقع تأثیرگذاری بر سیاست‌های اجتماعی از طریق قانونگذاری‌ها پایان کار نیست [۵]، بلکه در صورت اجرای متناسب این قوانین و کنوانسیون‌ها می‌توان به حفظ محیط زیست و مقابله با پدیده‌های مخاطره‌آمیز امیدوار بود و با پیشگیری غیرکیفری و کیفری لازم، سلامت محیط زیست را تضمین کرد.

روش تحقیق

این مقاله براساس روش قیاسی و استقرایی و مبتنی بر مشاهده و تحلیل توصیفی تدوین شده است. پژوهش حاضر با توجه به اینکه هدفش افزایش درک و دانش در زمینهٔ مخاطرات زیست‌محیطی و پیشگیری غیرکیفری از این مخاطرات در سیاست جنایی ایران است، از نوع کاربردی است و با تبیین دامنهٔ اقدامات غیرکیفری ذکرشده در قوانین مورد بحث درصدد پاسخ به این پرسش است که سیاست جنایی غیرکیفری ایران در قبال رفتارهای خطرناک و مخاطره‌زا که مخاطرات زیست‌محیطی را ایجاد یا تشدید می‌کند چیست؟ در این زمینه با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای و مراجعه به قوانین، اقدامات قانونگذار ایران در سیاست جنایی مقابله با مخاطرات زیست‌محیطی بررسی شده است.

داده‌ها و تحلیل

پیشگیری از آسیب‌های ناشی از مخاطرات

یکی از مهم‌ترین اقدامات راهبردی در مقابله با مخاطرات زیست‌محیطی پیشگیری از بحران‌های ناشی از این مخاطرات است. بر مبنای جملهٔ معروف «پیشگیری مقدم بر درمان است»، در مکاتب مختلف حقوق کیفری نیز اعتقاد بر این است که سیاستگذاران باید تا حد توان از ارتکاب

1. Vienna Convention for the Protection Of the Ozone Layer
2. The Basel Convention On The Control Of Transboundary Movements Of Hazardous And Their Disposal
3. United Nations Convention to Combat Desertification(UNCCD)
4. Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter(London Convention)
5. Convention On the Persistent Organic Pollutant
6. The Rotterdam Convention on the international trade in hazardous chemicals

جرم و وقوع خسارات پیشگیری کنند و در صورت تأثیر نداشتن روش‌های پیشگیری و سرانجام ارتکاب جرم توسط مرتکبان، به مجازات آنها بپردازند. بنابراین در سیاست جنایی، پیشگیری از ارتکاب جرم مقدم بر اعمال مجازات است.

در سیاست جنایی نیز تدابیر کنشی و پیشگیری غیرکیفری از این بحران‌ها مقدم بر اقدامات واکنشی و کیفری بحران‌های ناشی از مخاطرات است. از این‌رو در اینجا به تعریف پیشگیری و انواع آن پرداخته و سپس هر یک از آنها در قوانین ایران تبیین می‌شود.

پیشگیری و انواع آن

پیشگیری عبارت است از سلسله اقداماتی که حاکمیت با هدف ممانعت از تحقق جرم، مخاطرات یا آسیب‌های ناشی از مخاطرات طبیعی انجام می‌دهد که خود در دو دسته پیشگیری کنشی یا غیرکیفری و پیشگیری واکنشی یا کیفری شایان مطالعه است.

پیشگیری کنشی یا غیرکیفری که مربوط به اقدامات قبل از وقوع حادثه یا ارتکاب جرم است، عبارت است از مجموعه تدابیری که با استفاده از ابزارهای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی و هر نوع ابزار بازدارنده از وقوع بحران، بدون هر گونه اقدام سرکوبگر کیفری به منظور مقابله با خطر پیش‌بینی شده به کار گرفته می‌شود. به عبارت دیگر، پیشگیری غیرکیفری عبارت است از تدابیری که قبل از تحقق مخاطرات یا قبل از وقوع بحران‌های مخاطراتی و با هدف پیشگیری از مخاطرات یا حوادث ناگوار ناشی از آن صورت می‌گیرد که خود به دو دسته تدابیر اجتماعی و تدابیر وضعی تقسیم می‌شود.

با لحاظ پیشگیری کیفری که به مرحله پس از وقوع جرم یا مخاطره یا آسیب ناشی از آن اختصاص داشته و از طریق ابزار سرکوبگر کیفری مثل حبس یا جزای نقدی مرتکب با هدف توانگری از مجرم [۲] و پیشگیری مجدد از آن بحران یا جرم صورت می‌گیرد، پیشگیری‌ها در قالب سه دسته بررسی می‌شوند: پیشگیری اجتماعی، پیشگیری وضعی و پیشگیری کیفری که به پیشگیری‌های اولیه، ثانویه و ثالثه معروف‌اند [۱۴].

در این مقاله صرفاً دو نوع اولیه و ثانویه یعنی پیشگیری اجتماعی و پیشگیری وضعی از مخاطرات زیست‌محیطی بررسی خواهد شد که در ادامه به آنها پرداخته می‌شود.

الف) پیشگیری اجتماعی

تدابیر پیشگیری اجتماعی^۱ عبارت است از مجموعه اقداماتی که حاکمیت از طریق وضع قوانین متناسب صورت می‌دهد تا جایگاه فرهنگی جامعه ارتقا یابد و جامعه به وضعیتی برسد که زمینه ارتکاب جرم در افراد شکل نگیرد. حاکمیت موظف است فهم و فرهنگ اجتماعی را با به‌کارگیری انواع اقدامات فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و به‌ویژه تبلیغات و آموزش‌های همگانی از طریق رسانه‌ها، فیلم، تراکت، کلاس‌های آموزشی و... ارتقا دهد. با ارتقای فهم اجتماعی زمینه ارتکاب یک سری از رفتارهای مخاطراتی به‌خودی خود از بین می‌رود. پس ارتقای فهم اجتماعی نوعی تدبیر اجتماعی است [۱۸].

به‌عبارت دیگر، پیشگیری اجتماعی از طریق اقداماتی از قبیل افزایش رفاه عمومی، مبارزه با فقر، ارتقای استانداردهای حداقلی زندگی، اقدامات تبلیغاتی منطقی و معقول سبب توسعه فرهنگ عمومی می‌شود. به‌گونه‌ای که خود اعضای جامعه با کف نفس و خودکنترلی از ارتکاب رفتار ضداجتماعی استنکاف می‌ورزند [۷].

در زمینه مخاطرات زیست‌محیطی، امروزه آلودگی هوا از عوامل بیماری و مرگ‌ومیر افراد در شهرهای صنعتی است. آثار وحشتناک این آلودگی نه‌تنها در ریه بلکه در غذاهای مورد استفاده افراد هم نمایان است [۸].

عوامل مختلفی در آلودگی هوا و محیط زیست اثر دارند. برای نمونه به‌کارگیری خودروهای شخصی معیوب و بی‌کیفیت یکی از عوامل مهم آلودگی هواست. اگر دولت در پی مراقبت از بهداشت عمومی و حفظ سلامت شهروندان باشد، باید در پی راهکارهایی برای از بین بردن این آلودگی‌ها باشد. در این زمینه با اعمال تدابیر اجتماعی می‌توان از طریق توسعه حمل‌ونقل عمومی و تقویت فرهنگ استفاده از آن، مردم را به کاهش استفاده از خودروهای شخصی سوق داد و سیاست‌هایی را در زمینه ارتقای کمیت و کیفیت و مقرون به‌صرفه بودن حمل‌ونقل عمومی اتخاذ کرد تا افراد بدون اتلاف وقت با هزینه‌ای کمتر، از طریق وسایل نقلیه عمومی نیاز به جابه‌جایی خود را مرتفع سازند که این امر در حد مطلوبی سبب کاهش استفاده از وسایل نقلیه شخصی و در نتیجه کاهش آلودگی هوا خواهد شد.

در قوانین و کنوانسیون‌های مرتبط با محیط زیست بخشی از مواد قانونی به پیشگیری اجتماعی اختصاص دارد و راهکارهایی در آنها ذکر می‌شود که به‌عنوان پیشگیری اجتماعی شایان مطالعه است.

ب) پیشگیری وضعی

تدابیر پیشگیری وضعی^۱ مجموعه اقداماتی است که با استفاده از ابزار خنثی‌کننده در زمینه خنثی‌سازی اقدامات افرادی که در پی ارتکاب جرم یا ایجاد مخاطراتی در جامعه هستند اعمال می‌شود.

پیشگیری وضعی به معنای پیشگیری از ارتکاب جرم و ایجاد مخاطرات با به‌کارگیری ابزار و وسایل و تمهیدات خنثی‌کننده ارتکاب جرم در قبال افرادی است که زمینه ارتکاب جرم در آنان همچنان باقی بوده و آنان را تا آستانه ارتکاب جرم کشانده است. مثل نصب دزدگیر در خودرو یا منزل برای پیشگیری از سرقت یا نصب دوربین در ادارات به منظور کنترل اشخاصی که زمینه ارتشا و جرم و تخلفات دیگر در آنها وجود دارد، نصب دوربین در تقاطع‌ها یا خیابان‌ها و بزرگراه‌ها به منظور کنترل تخلفات رانندگی. با این دسته از اقدامات، حاکمیت به نحوی در پی خنثی‌سازی و پیشگیری از جرائم و تخلفات است.

انریکو فری از بنیانگذاران مکتب تحقیقی و اثباتی در حقوق کیفری در سده نوزدهم، در نظریه‌های خود به بررسی علت فراوانی جرائم و خشونت‌ها پرداخته و برای پیشگیری از این‌گونه جرائم بر راهکارهای مختلف پیشگیری وضعی از جمله از بین بردن قمارخانه‌ها، منع انتشارات غیراخلاقی و خلاف عفت عمومی، اعمال مالیات و محدودیت‌های غیرمستقیم بر تولید و فروش الکل و موارد دیگر تأکید کرده است [۱۶]. او یکی از عوامل خشونت‌های خیابانی را مصرف زیاد مشروبات الکلی یاد کرده که به بی‌ارادگی و رفتارهای خشونت‌بار ناشی از مستی منجر می‌شود. او پیشنهاد می‌کند که برای کاهش این‌گونه جرائم و خشونت‌ها، مالیات بر الکل افزایش یابد تا در پی آن با افزایش قیمت الکل و کاهش قدرت خرید مصرف‌کنندگان، مصرف آن کاهش پیدا کند و در نهایت ارتکاب جرائم خشونت‌آمیز خیابانی کمتر شود.

در اروپا هم در زمینه مصرف الکل و هم درباره مصرف دخانیات یا بنزین چنین سیاستی اعمال می‌شود. چنانکه بخش زیادی از قیمت بنزین به مالیات بر آن اختصاص دارد. معیاری که از پیشنهاد انریکو فری می‌توان استنباط کرد این است که در زمینه حمل‌ونقل تا حد ممکن با افزایش هزینه استفاده از خودروهای شخصی استفاده مردم از این وسایل کاهش یابد تا محیط زیست کمتر آلوده شود. در این زمینه دولت‌های اروپایی با گسترش وسایل حمل‌ونقل عمومی و تقویت فرهنگ استفاده از این وسایل نقلیه و نیز اعمال تدابیر وضعی خاص، مالیات‌های سنگین بر بنزین و سوخت وسایل نقلیه شخصی، هزینه رفت‌وآمد خودروهای شخصی را افزایش دادند و

---

1. Situational Prevention

بدین‌سان محیط زیست کنترل‌شده عاری از آلودگی هوا ایجاد شد. کشورهای اروپایی برای حفظ محیط زیست و جهانی عاری از آلودگی‌های زیست‌محیطی با استفاده از استانداردهای پیشنهادی در جرم‌شناسی سبز افزون‌بر اعمال تدابیر پیشگیری اجتماعی، به پیشگیری وضعی می‌پردازند. جرم‌شناسی سبز^۱ به بررسی عوامل رفتارهای آسیب‌زننده به محیط زیست و آلوده‌کننده هوا، تولید زباله‌های خطرناک، اقدامات آسیب‌زننده به لایه ازن، از بین رفتن منابع آبی، قاچاق گیاهان و حیوانات، شکار بی‌رویه حیوانات، از بین بردن جنگل‌ها و مراتع، آلوده‌سازی دریاها و رودخانه‌ها [۱، ۱۴] و منابعی از این دست می‌پردازد و راهکارهای مقابله با این رفتارها و به‌ویژه رفتارهای آسیب‌زننده به جنگل‌ها را بررسی می‌کند [۱۳].

در راستای بررسی سیاست جنایی تقنینی غیرکیفری ایران، ابتدا پیشگیری اجتماعی و سپس پیشگیری وضعی از جرائم زیست‌محیطی در برخی قوانین خاص داخلی نقد و بررسی می‌شوند.

پیشگیری اجتماعی تقنینی از بحران‌های مخاطراتی

همان‌گونه که گذشت، در پیشگیری اجتماعی قانونگذار در پی وضع راهکارهای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مناسب بامنظور آماده‌سازی جامعه‌ای سالم و شهروندانی است که با آگاهی از آسیب‌ها و تهدیدهای جرائم و مخاطرات، با کف نفس، از ارتکاب جرم یا اقدامات مخاطره‌آمیز استنکاف می‌ورزند. نظر به اینکه بررسی همه قوانین مربوط به مخاطرات زیست‌محیطی از ظرفیت این نوشتار خارج است، برای نمونه فقط به بررسی سه قانون مهم در این خصوص می‌پردازیم که عبارت‌اند از: «قانون هوای پاک ۱۳۹۶»، «قانون مدیریت پسماند ۱۳۸۳» و «قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع ۱۳۴۶ با اصلاحات بعدی».

الف) قانون هوای پاک

در قوانین داخلی تدابیر مختلفی برای مقابله با مخاطرات و پیشگیری از بحران‌های ناشی از آنها پیش‌بینی شده است. گرچه آگاه‌سازی و ارتقای فهم اجتماعی تا حد زیادی در پیشگیری از بحران‌های ناشی از مخاطرات مؤثر است، متأسفانه در قوانین به‌صورت گذرا و اغلب در یک ماده قانونی راهکارهایی برای پیشگیری اجتماعی از بحران‌های مخاطراتی مطرح شده و در مقابل، تدابیر وضعی متعددی برای مقابله با این بحران‌ها پیش‌بینی شده است. برای نمونه در «قانون هوای پاک» مصوب ۱۳۹۶/۴/۲۵ برای مقابله با آلودگی هوا صرفاً یک تدبیر پیشگیری اجتماعی پیش‌بینی شده است.

در این زمینه می‌توان به ماده ۲۸ این قانون اشاره کرد. این ماده مقرر می‌دارد: «سازمان صداوسیما جمهوری اسلامی ایران و سایر رسانه‌های دولتی مکلف‌اند برنامه‌های تولیدشده در زمینه فرهنگ‌سازی، ظرفیت‌سازی، آموزش و اطلاع‌رسانی مورد تأیید از سوی سازمان در خصوص آگاهی و مقابله با پدیده آلودگی هوا و رخدادهای گردوغبار را در صورتی که ضوابط رسانه‌ای در آن رعایت شده باشد، در قالب برنامه‌های آگهی و یا آموزشی رسانه‌ای با اخذ پنجاه درصد (۵۰٪) بها، اطلاع‌رسانی و پخش کنند. طریقه جبران هزینه سازمان صداوسیما جمهوری اسلامی ایران و سایر رسانه‌های دولتی در بودجه سالانه پیش‌بینی می‌شود».

ملاحظه می‌شود که این ماده بر اقدامات ویژه فرهنگ‌سازی، ظرفیت‌سازی و آموزش تأکید دارد، زیرا در صورتی که در جامعه در خصوص مقابله با آلودگی‌ها فرهنگ‌سازی صورت گیرد و آموزش‌های لازم داده شود، شهروندان نه تنها خود از آلوده‌سازی امتناع می‌ورزند، بلکه به سبب آگاهی از صدمات و مضرات آلوده‌سازی برای مقابله با آن به صورت اجتماعی مشارکت می‌کنند و اقدامات عملی و نظری مختلفی را انجام می‌دهند.

آنچه در این ماده عجیب می‌نماید این است که قانونگذار برای اطلاع‌رسانی و پخش این گونه برنامه‌ها مکلف شده از ارائه‌دهندگان این برنامه‌ها ۵۰ درصد هزینه را دریافت کند که این تقنین به سبب هزینه‌بر بودنش انگیزه تولید چنین برنامه‌هایی را کاهش می‌دهد، در حالی که فلسفه تأسیس صداوسیما آگاه‌سازی عمومی و ارتقای فرهنگ جامعه است و هدف از وضع بودجه‌های هنگفت برای صداوسیما در قانون بودجه تقویت فرهنگ عمومی است. از این رو چنین مقرره‌ای با اهداف پیشگیری وضعی همخوانی متناسبی ندارد.

ب) قانون مدیریت پسماند

در ماده ۶ قانون مدیریت پسماند مصوب ۲۰ اردیبهشت ۱۳۸۳ که براساس ماده ۱ به منظور تحقق اصل پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و با هدف حفظ محیط زیست کشور از آثار زیانبار پسماندها و مدیریت بهینه آنها تدوین شده، تدبیر در زمینه پیشگیری اجتماعی پیش‌بینی شده است. بر طبق این ماده «سازمان صداوسیما جمهوری اسلامی ایران و سایر رسانه‌هایی که نقش اطلاع‌رسانی دارند و همچنین دستگاه‌های آموزشی و فرهنگی موظف‌اند جهت اطلاع‌رسانی و آموزش جداسازی صحیح، جمع‌آوری و بازیافت پسماندها اقدام و با سازمان‌ها و مسئولین مربوط همکاری نمایند».

ملاحظه می‌شود که براساس ماده قانونی یادشده، اولاً وظیفه اطلاع‌رسانی و آموزش مربوط به بازیافت صحیح پسماندها نه تنها به صداوسیما و رسانه‌های دیگر، بلکه به دستگاه‌های

آموزشی و فرهنگی نیز سپرده شده است که نشان‌دهنده اهمیت بازیافت صحیح پسماندها در سلامت محیط زیست است و ثانیاً برخلاف قانون سابق که اخذ هزینه را به‌مقدار ۵۰ درصد از تولیدکنندگان برنامه‌های آموزشی مقرر کرده بود، در این مقرر این تکلیف بدون دریافت هیچ‌گونه هزینه‌ای بر نهادهای تبلیغی و آموزشی یادشده مقرر شده است و این نیز از اهمیت اطلاع‌رسانی و آموزش و ارتقای فرهنگ عمومی در این خصوص حکایت دارد. در عین حال و در مرحله اجرای قانون با نگاهی به برنامه‌های روزانه صداوسیما و رسانه‌های دیگر، کمتر نشانه‌ای از اجرای این قانون در این رسانه‌ها یافت می‌شود و در کنار حجم وسیعی از تبلیغات کالاهای مصرفی و تولیدکننده پسماندها اثری از آموزش و تبلیغ چگونگی بازیافت و طبقه‌بندی پسماندها در این رسانه‌ها یافت نمی‌شود.

از سوی دیگر تبصره ماده ۶ این قانون مقرر می‌دارد: «وزارتخانه‌های جهاد کشاورزی، صنایع و معادن، کشور و بهداشت، درمان و آموزش پزشکی به‌منظور کاهش پسماندهای کشاورزی، موظف‌اند نسبت به اطلاع‌رسانی و آموزش روستائیان و تولیدکنندگان اقدام لازم را به عمل آورند». همان‌گونه که ملاحظه می‌شود برای مقابله فرهنگی و اجتماعی با بحران‌های ناشی از پسماندها راهکار خاصی در ماده ۶ مشخص نشده و صرفاً وظیفه آموزش و اطلاع‌رسانی به برخی ارگان‌های تبلیغی و اطلاع‌رسانی واگذار شده است؛ درحالی که بیش از ۱۰ ماده از این قانون به پیشگیری وضعی از بحران‌های ناشی از تولید پسماند اختصاص یافته است که در مبحث مربوط به پیشگیری وضعی به برخی از این اقدامات وضعی اشاره خواهد شد.

پ) قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع

این قانون در سال ۱۳۴۶ به تصویب رسیده و تا سال ۱۳۹۶ چند بار توسط مجلس قانونگذاری اصلاح شده است که در آن علی‌رغم تدوین حدود ۶۷ ماده، حتی یک ماده نیز به‌منظور پیشگیری اجتماعی و فرهنگ‌سازی و ارتقای سطح آگاهی جامعه در خصوص حفاظت و مشارکت اجتماعی در این زمینه پیش‌بینی نشده است و متأسفانه برخی از مواد این قانون، به جنگل‌ها و مراتع نگاه تجاری دارد و بیش از آنکه به حفظ، احیا، اصلاح و توسعه جنگل‌ها و مراتع و بیشه‌های طبیعی و اراضی جنگلی ملی شده متعلق به دولت بپردازد، در پی بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع است. مواد مختلفی از قبیل مواد ۳، ۴، ۶ و ۳۱ راهکارهایی را مطرح کرده‌اند که نه تنها در پیشگیری اجتماعی از آسیب به جنگل‌ها و مراتع مساعدتی نمی‌کند، بلکه سیاست‌های آسیب‌زننده از آنها استنباط می‌شود.

برای نمونه ماده ۳۱ به بعد این قانون به وزارت کشاورزی و منابع طبیعی اجازه می‌دهد که

اراضی جنگلی جلگه‌ای شمال را که حجم درختان سرپای موجود در هر هکتار آن کمتر از صد متر مکعب است و نیز مراتع غیرمشجر ملی کشور را براساس طرح‌هایی که تصویب می‌کند، به مزارع، باغ‌ها، مراتع، جنگل‌های مصنوعی، علوفه‌کاری، مؤسسات دامپروری و صنایع مربوط و برای ایجاد مراکز و تأسیسات تولید و پرورش انواع ماهی و دیگر آبزیان و همچنین استقرار کارخانه‌ها، اکتشاف و بهره‌برداری معادن و ایجاد شهرک و احداث مسکن و تأسیس مدارس و مجتمع‌های آموزشی و مراکز بهداشتی و درمانی و تأسیسات ورزشی و جهانگردی و غیره به اشخاص حقوقی خاصی از جمله شرکت‌های کشت و صنعت، شرکت‌های تولید کشاورزی و دامی، شرکت‌های معدنی و صنعتی غیرکشاورزی و مؤسسات انتفاعی دولتی و غیره اجاره دهد. این سیاست گرچه در زمینه تبدیل این اراضی جنگلی به مزارع، باغ‌ها، مراتع، جنگل‌های مصنوعی و امثال آن زیبا به نظر می‌رسد، مواردی مانند استقرار کارخانه‌ها، اکتشاف و بهره‌برداری معادن، ایجاد شهرک و احداث مسکن و تأسیسات ورزشی و جهانگردی با توجه به سود چشمگیری که نسبت به امور پیش‌گفته دارند، تبدیل جنگل به محل استقرار کارخانه‌ها و اکتشاف و بهره‌برداری معادن و احداث مسکن و ایجاد شهرک را در صدر طرح‌ها قرار داده است که در نتیجه اسباب تخریب جنگل‌ها و مراتع را فراهم می‌سازد. آنچنان‌که امروزه در شمال ایران به‌وضوح پیداست جنگل‌های ارزشمند شمال به شهرک‌های مسکونی و مؤسسات تفریحی و امثال آن تبدیل شده و باندهای سازمان‌یافته جنگل‌خواری به‌صورت گسترده در ابتدا با قطع درختان تلاش می‌کنند منطقه جنگلی ارزشمندی را کم‌درخت جلوه دهند تا معیار مذکور در ماده ۳۱ فراهم شود و سپس با استفاده از رانت‌های خاص در پی تبدیل آن منطقه به شهرک‌ها و مجتمع‌های مسکونی خوش‌آب‌وهوا و پرمشتری‌اند. در نتیجه قانون مذکور نه‌تنها هیچ‌گونه راهکار مشخصی چه برای پیشگیری اجتماعی از بحران‌های مخاطراتی ناشی از تبدیل اراضی جنگلی و تخریب محیط زیست در این مناطق و چه برای حفاظت و احیا و اصلاح و توسعه و بهره‌برداری علمی و عقلانی از جنگل‌ها و مراتع و بیشه‌های طبیعی و اراضی جنگلی ملی‌شده متعلق به دولت ندارد، بلکه خود راهکارهایی را برای تبدیل اراضی جنگلی و تخریب و تبدیل آنها به طرح‌های سودآور برای ارباب ثروت و رانت‌جویان و نابودسازی محیط زیست طبیعی شمال کشور ارائه می‌کند.

پیشگیری تقنینی وضعی از بحران‌های مخاطراتی

علی‌رغم پیش‌بینی ضعیف، کلی و اجمالی تدابیر پیشگیری اجتماعی در قوانین زیست‌محیطی، تدابیر پیشگیری وضعی در سطحی وسیع در قوانین داخلی پیش‌بینی شده‌اند. در ادامه این تدابیر همانند مبحث یادشده در قوانین سه‌گانه یادشده نقد و بررسی می‌شوند.

الف) قانون هوای پاک

در این قانون راهکارهای مختلفی در زمینه پیشگیری وضعی از آلوده‌سازی هوا در مواد مختلفی مقرر شده است. در موارد زیر به موادی چند در این خصوص اشاره می‌شود:

براساس ماده ۲ این قانون، برای مقابله با آلودگی‌های موضوع این قانون و کنترل و کاهش آنها دستگاه‌ها به رعایت مقررات این قانون موظف شده‌اند. ضمن آنکه در این خصوص آیین‌نامه فنی در زمینه کنترل و کاهش آلودگی‌های موضوع این قانون توسط سازمان حفاظت محیط زیست تهیه شده و به تصویب هیأت وزیران نیز رسیده است.

همچنین براساس ماده ۳ قانون، در موارد بحرانی دولت باید برای پیشگیری از آثار ناشی از بحران‌های زیست‌محیطی مربوط به آلودگی هوا، ممنوعیت‌ها یا محدودیت‌های موقتی را در زمان‌های خاص یا مکان‌های آلوده نسبت به اشخاص خاص یا عموم مردم اعمال کند تا آلودگی هوا بر سلامت آنان تأثیر منفی نگذارد.

افزون بر مواد یادشده، برای مقابله با آلودگی‌های زیست‌محیطی ناشی از تولید انواع وسایل نقلیه موتوری و واردات آن‌ها این قانون تدابیر وضعی مختلفی را در مواد ۴ تا ۱۰ پیش‌بینی کرده است، از جمله:

- رعایت حدود مجاز انتشار آلاینده‌های خطرناک در تولید انواع وسایل نقلیه موتوری و واردات آنها؛

- کنترل و نظارت بر استاندارد ساخت و تولید حد مجاز مصرف سوخت و واردات قطعات واجد استاندارد مرتبط با احتراق یا مؤثر بر آلاینده‌گی وسایل نقلیه مانند اگزوز، صافی، واکنش‌ساز (کاتالیست) توسط سازمان ملی استاندارد ایران؛

- منوط کردن شماره‌گذاری انواع وسایل نقلیه موتوری به رعایت حدود مجاز آلاینده‌ها و در نتیجه الزام سازمان حفاظت از محیط زیست به جلوگیری از ادامه تولید وسایل نقلیه‌ای که در تولید آنها حدود مجاز انتشار آلاینده‌ها مراعات نمی‌شود؛^۱

۱. ماده ۴ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶/۰۴/۲۵

- الزام خودروسازان داخلی و واردکنندگان خودروهای خارجی به گارانتی کامل خودروها برای مدت دست کم دو سال تمام یا ۴۰ هزار کیلومتر؛^۱
- لزوم معاینه فنی همه وسایل نقلیه موتوری که توسط بخش‌های دولتی، عمومی و غیردولتی به کار گرفته می‌شوند به منظور اطمینان از صحت عملکرد خودرو در زمینه‌های فنی، ایمنی و کنترل آلاینده‌های هوا و صدا؛^۲
- لزوم طراحی و ساماندهی نحوه تردد وسایل نقلیه موتوری و سامانه حمل و نقل شهری توسط شهرداری‌ها، نیروی انتظامی، وزارتخانه‌ها و سازمان‌های ذی‌ربط به طوری که این اقدامات ضمن کاهش آلودگی هوا پاسخگوی سفرهای روزانه شهری باشد؛^۳
- الزام همه اشخاص حقیقی و حقوقی مالک وسایل نقلیه موتوری به از رده خارج کردن وسایل نقلیه پس از رسیدن به سن فرسودگی که در این زمینه ضمانت اجراهای کیفری برای این الزام تعیین شده است؛^۴
- همچنین این قانون برای مقابله با آلودگی‌های ناشی از واحدهای تولیدی، صنعتی و معدنی، سازوکارهای مختلفی را در مواد ۱۱ تا ۱۶ در این خصوص پیش‌بینی کرده است. بخشی از این پیش‌بینی‌ها که در قالب تدابیر وضعی مطرح شده‌اند به شرح زیر است:
- لزوم رعایت مقررات ابلاغی از سوی سازمان حفاظت محیط زیست در احداث، توسعه، تغییر خط تولید و تغییر محل واحدهای تولیدی، صنعتی و معدنی؛^۵
- الزام واحدها و پروژه‌های بزرگ و متوسط در حال فعالیت یا جدید مشمول ارزیابی زیست‌محیطی، به نصب و راه‌اندازی سامانه‌های پایش برخط لحظه‌ای و ارسال اطلاعات روزآمد به مرکز پایش سازمان حفاظت محیط زیست؛^۶
- الزام همه مراکز و واحدهای صنعتی و تولیدی به نمونه‌برداری و اندازه‌گیری آلودگی هوا در فاصله زمانی ممکن و در چارچوب خوداظهاری؛^۷
- الزام سازمان حفاظت محیط زیست به مشخص کردن همه مراکز و واحدهای صنعتی، تولیدی، عملیاتی، معدنی، خدماتی، عمومی و کارگاهی که آلودگی آنها بیش از حد مجاز است و

۱. ماده ۵ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶/۰۴/۲۵

۲. ماده ۶ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶/۰۴/۲۵

۳. ماده ۷ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶/۰۴/۲۵

۴. ماده ۸ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶/۰۴/۲۵

۵. ماده ۱۱ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶/۰۴/۲۵

۶. تبصره ۳ ماده ۱۱ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶/۰۴/۲۵

۷. تبصره ۴ ماده ۱۱ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶/۰۴/۲۵

ابلاغ وضعیت آنان به مالکان یا مسئولان یا مدیران عامل یا بالاترین مقام تصمیم‌گیر واحد مربوط با تعیین نوع، شدت آلودگی، وسعت منطقه تحت تأثیر و حساسیت منطقه برای اقدام به رفع آلودگی یا تغییر تولید یا تغییر فرایند تولید یا تعطیلی کار و فعالیت خود در مهلت مقرر؛^۱

- الزام مالکان و مدیران مراکز صنعتی، تولیدی، معدنی، خدماتی، عمومی و کارگاهی به انتقال این مراکز به نقاط مناسب در صورتی که کاهش یا از بین بردن آلودگی ناشی از این مراکز فقط از طریق انتقال تمام یا بخشی از خطوط تولید یا تأسیسات یا اماکن آنها به نقاط مناسب امکان‌پذیر باشد یا فعالیت مراکز مذکور در مناطق مسکونی سلامت ساکنان آن مناطق را به خطر بیندازد؛^۲

- الزام شهرک‌ها، مراکز و واحدهای تولیدی و صنعتی تازه‌احداث شده به اختصاص دادن حداقل ده درصد از فضای تخصیص داده شده برای احداث واحد مربوط به ایجاد فضای سبز مشجر و غرس درختان مناسب؛^۳

- الزام بهره‌برداران منابع ثابت آلوده‌کننده هوا به رعایت حدود مجاز انتشار آلاینده‌ها در سامانه‌های احتراقی خود و همچنین الزام این مراکز به استفاده از سوخت مناسب ترجیحاً گاز شهری و معاینه فنی سالانه سامانه‌های احتراقی توسط شرکت‌های مجاز؛^۴

وزارت نفت، وزارت نیرو، وزارت راه و شهرسازی، وزارت جهاد کشاورزی و وزارت کشور باید وظایفی را در زمینه اقدامات وضعی مذکور در موارد یادشده رعایت کنند.

همچنین در خصوص تضمین حفاظت از هوای پاک، شهرداری‌های شهرهایی با جمعیت بیش از پنجاه‌هزار نفر براساس ماده ۲۲ ملزم شده‌اند با همکاری وزارت نیرو و اداره منابع طبیعی شهرستان، سرانه فضای سبز خود را دست‌کم به ۱۵ متر مربع برسانند. ضمن آنکه براساس ماده ۲۳ دولت مکلف است با رعایت اصل ۷۷ قانون اساسی به منظور همکاری منطقه‌ای و بین‌المللی به منظور جلوگیری از رخداد گردوغبار و نیز کاهش خسارات و پیامدهای مخرب آن در کشور و منطقه با همکاری نهادهای بین‌المللی و مشارکت کشورهای مؤثر و متأثر منطقه اقدامات لازم را به عمل آورد. هر یک از موارد ذکرشده به‌نوعی اقدامی وضعی در زمینه پیشگیری از آلودگی هوا و تثبیت هوای سالم است.

۱. ماده ۱۲ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶/۰۴/۲۵

۲. ماده ۱۴ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶/۰۴/۲۵

۳. ماده ۱۵ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶/۰۴/۲۵

۴. ماده ۱۷ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶/۰۴/۲۵

ب) قانون مدیریت پسماند

در خصوص پیشگیری وضعی از بحران‌های ناشی از تولید پسماندها در قانون مدیریت پسماندها مصوب ۱۳۸۳ راهکارهای زیر پیش‌بینی شده است:

بر اساس ماده ۳ تهیه استاندارد کیفیت و بهداشت محصولات و مواد بازیافتی و استفاده‌های مجاز آنها یکی از راهکارهای فنی مقابله با بحران ناشی از تولید پسماندها تلقی می‌شود که بر عهده مؤسسه استاندارد و تحقیقات صنعتی قرار داده شده است.

همچنین در ماده ۴ این قانون مقرر شده: «دستگاه‌های اجرایی ذی‌ربط موظفانند جهت بازیافت و دفع پسماندها تدابیر لازم را به ترتیبی که در آیین‌نامه‌های اجرایی این قانون مشخص خواهد شد، اتخاذ نمایند». در پی این ماده قانونگذار معیارهای چهارگانه زیر را برای آیین‌نامه اجرایی مذکور ذکر کرده است:

۱. مقررات تنظیم‌شده موجب شود تولید و مصرف، پسماند کمتری ایجاد کند؛
۲. تسهیلات لازم برای تولید و مصرف کالاهایی که بازیافت آنها سهل‌تر است، فراهم شود و تولید و واردات محصولاتی که دفع و بازیافت پسماند آنها مشکل‌تر است، محدود شود؛
۳. تدابیری اتخاذ شود تا استفاده از مواد اولیه بازیافتی در تولید گسترش یابد؛
۴. مسؤولیت تأمین و پرداخت بخشی از هزینه‌های بازیافت بر عهده تولیدکنندگان محصولات قرار گیرد.

شایان ذکر است که آیین‌نامه اجرایی قانون مدیریت پسماندها در تاریخ ۱۳۸۴/۵/۱۰ در ۳۹ ماده به تصویب رسیده است که حاوی همه معیارهای یادشده بوده و وزارتخانه‌های مختلفی مانند کشور، جهاد کشاورزی، صنایع و معادن، بهداشت، درمان، آموزش پزشکی، و راه و ترابری و همچنین سازمان حفاظت محیط زیست و سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور را مکلف به اجرای قانون مدیریت پسماند کرده و راهکارهای متنوعی را برای مدیریت پسماندها و زباله‌های مختلف مقرر می‌کند.

افزون بر موارد یادشده، مدیریت اجرایی همه پسماندهای غیرصنعتی و ویژه در حریم شهرها و روستاها به اشخاص حقوقی عمومی غیردولتی از قبیل شهرداری‌ها و دهیاری‌ها و در خارج از حریم آنها به بخشداری‌ها واگذار شده و این مدیران می‌توانند به‌منظور تجاری کردن این اقدامات که خود زمینه‌ای برای تشویق به مدیریت صحیح پسماندها می‌شود، تمام یا بخشی از عملیات مربوط به جمع‌آوری، جداسازی و دفع پسماندها را به اشخاص حقیقی و حقوقی واگذار کنند.^۱

۱. ماده ۷ قانون مدیریت پسماند مصوب ۱۳۸۳/۰۲/۲۰

از سوی دیگر برای کنترل تولید پسماندها مدیریت اجرایی اجازه دارد که هزینه‌های مدیریت پسماند را بر مبنای تعرفه تعیین شده توسط شوراهای اسلامی بر حسب نوع پسماند از تولیدکنندگان دریافت کند که این کار می‌تواند تا حد چشمگیری از تولید پسماند پیشگیری کند.^۱ افزون بر موارد یادشده، راهکارهای دیگری نیز در این قانون پیش‌بینی شده است که موجب مدیریت علمی و متناسب پسماندهای صنعتی، بیمارستانی و غیره می‌شود.

پ) قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع

در این قانون نیز راهکارهای مختلفی برای پیشگیری وضعی از تبدیل و تخریب جنگل‌ها و مراتع پیش‌بینی شده است، از جمله:

بر اساس ماده ۳ این قانون، بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع و بیشه‌های طبیعی و اراضی جنگلی ملی توسط اشخاص حقیقی یا حقوقی صرفاً طبق طرحی به عمل خواهد آمد که به تصویب وزارت جهاد کشاورزی رسیده باشد.

از طرف دیگر، بر اساس ماده ۴ این قانون، سازمان جنگلبانی جز موارد شش‌گانه خاص مجاز نیست خارج از حوزه اجرای طرح‌های جنگلداری اجازه قطع درخت و تهیه چوب و هیزم و زغال را صادر کند. موارد شش‌گانه به اختصار عبارت‌اند از:

۱. بهره‌برداری از درختان گردو؛ ۲. استفاده از درختان افتاده، سیل آورده، خشکیده، سوخته، مریض و آفت‌زده و تنه درختان بازداشته به شرطی که در تمام موارد سازمان جنگلبانی خود مستقیماً بهره‌برداری کند؛ ۳. در مواردی خاص که در بند ۳ قانون مشخص شده، سازمان جنگلبانی می‌تواند به روستاییان دهکده‌های مجاور جنگل و جنگل‌نشینان، بدون دریافت عوارض و بهره مالکانه منحصراً برای مصارف روستایی محلی به میزان احتیاج اجازه بهره‌برداری بدهد؛ ۴. قطع درختان به صورت ضروری برای احداث تأسیسات زیربنایی از قبیل جاده‌ها یا تأمین مسیر و حفاظت شبکه‌های مخابراتی و برق یا ایجاد مجاری آبیاری و مخازن و سدها و تأسیسات نظامی و بهره‌برداری از معادن در مناطق جنگلی؛ ۵. بهره‌برداری از بیشه‌های طبیعی و جنگل‌های شمشاد و توده‌های جنگلی در موارد خاص مذکور در بند پنجم این ماده؛ و ۶. مواردی که از طرف سازمان جنگلبانی اجازه تبدیل اراضی جنگلی و عملیات اصلاحی و احیایی و پیوندزنی و جنگلکاری و بررسی‌های مختلف و احداث پارک و مراکز آموزشی در جنگل‌ها و مراتع مشجر داده می‌شود.

۱. ماده ۸ قانون مدیریت پسماند مصوب ۱۳۸۳/۰۲/۲۰

همچنین براساس مواد ۷، ۸ و ۹، بهره‌برداری از جنگل نیازمند داشتن پروانه بهره‌برداری است که در آن مشخصات، نحوه و مدت بهره‌برداری ذکر شده باشد. این پروانه به مجریان طرح‌های خاص داده می‌شود و درختان مشمول اجازه بهره‌برداری باید با چکش‌های ویژه علامت‌گذاری شده باشد. همچنین در صورتی که مجری طرح به عللی قادر به اجرای طرح نباشد یا اجرای طرح را متوقف کند، براساس ماده ۱۲ این قانون، «سازمان جنگلبانی موظف است مراتب را با تعیین مهلت مناسب به او اخطار کند و در صورت انقضای مدت مقرر و عدم انجام طرح سازمان جنگلبانی می‌تواند اجرای طرح را رأساً بر عهده گرفته یا از طریق مزایده به دیگری واگذار نماید».

از سوی دیگر، بر اساس ماده ۱۵ سازمان جنگلبانی موظف است از متقاضیان بهره‌برداری از درختان جنگلی در قبال هر متر مکعب درخت عوارضی را دریافت دارد که بدین وسیله این امر موجب محدودسازی بهره‌برداری از درختان جنگلی به سبب هزینه‌بر بودن آن است. افزون بر تدابیر وضعی یادشده، به‌منظور حسن انجام امور فنی و مالی و تلفیق برنامه‌های مربوطه و تنظیم امور بررسی‌های جنگل براساس ماده ۲۰ این قانون شورایی به نام شورای عالی جنگل در سازمان جنگلبانی ایران تشکیل می‌شود که وظایف آن بر طبق ماده ۲۱ این قانون مشخص شده است.

همچنین براساس ماده ۲۲ این قانون «برای حفظ و حراست جنگل‌ها و مراتع در صورت لزوم سازمانی به نام گارد مسلح جنگل در سازمان جنگلبانی از افسران و درجه‌داران و افراد ارتش تشکیل می‌شود».

موارد یادشده بخشی از تدابیر تقنینی برای پیشگیری وضعی از ورود آسیب به محیط زیست جنگل و مرتع در نظام حقوقی ایران است.

در دیگر قوانین زیست‌محیطی نیز راهکارهای مختلفی به‌صورت پیشگیری وضعی برای مقابله با بحران‌های مربوط به مخاطرات زیست‌محیطی وجود دارد که برای حفظ اختصار از ذکر این قوانین و تدابیر وضعی مقرر در آنها پرهیز می‌شود.

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه به‌صورت موردی در سه قانون خاص مربوط به مقابله با مخاطرات زیست‌محیطی گذشت ملاحظه می‌شود، سیاست جنایی غیرکیفری ایران در قبال مخاطرات زیست‌محیطی در موارد تدابیر پیشگیری اجتماعی از گستردگی چندان بر خوردار نیست و این در حالی است که توسعه فرهنگی و اجتماعی یا ایجاد باورهای ارزشمند فرهنگی و دینی و

اجتماعی الزامات وجدانی و درونی ارزشمندی را در اشخاص و شهروندان ایجاد می‌کند که در مقابل ارتکاب رفتارهای ضداجتماعی و غیرمتعارف موجب کف نفس می‌شود و از ایجاد آسیب‌ها و صدمات مخاطره‌آمیز پیشگیری می‌کند.

با اینکه به تدابیر پیشگیری اجتماعی در مقابله با رفتارهای مخاطره‌آمیز زیست‌محیطی در قوانین توجه چندانی نشده، قانونگذار تدابیر وضعی را تا حد زیادی پیش‌بینی کرده است. علت این است که دولت و قوه مجریه بیشتر موظف به اجرای اقداماتی است که نوعی بازدارندگی عینی و مطمئن را در نظر کارگزاران داشته باشد. بنابراین از آنجا که تدابیر وضعی به‌صورتی عینی‌تر از تدابیر اجتماعی پیشگیرانه هستند، قانونگذار به این تدابیر و ابزار توجه بیشتری در بعد تقنین داشته است.

با توجه به موارد یادشده از قانونگذار انتظار می‌رود برای ارتقای فرهنگ عمومی در قبال مخاطرات زیست‌محیطی در قوانین تجدید نظر کرده و راهکارهای مناسبی را در زمینه پیشگیری اجتماعی پیش‌بینی کند تا هزینه کمتری به سبب ارتکاب این‌گونه جرائم بر جامعه تحمیل شود.

منابع

- [۱]. اکبرزاده، فرشید؛ حاجی‌ده‌آبادی، محمدعلی؛ شمس ناتری، محمدابراهیم؛ و میرخلیلی، سیدمحمود (۱۳۹۹). «بررسی وضعیت سیاست‌های ایران در حوزه محیط زیست دریایی مبنی بر معیار کارآمدی، انسجام و جامعیت»، *اکوهیدرولوژی*، سال ۷، شماره ۳، ص ۷۹۹-۷۹۱.
- [۲]. تایللی، نیک (۱۳۹۵). *پیشگیری از جرم، ترجمه امین‌الله زمانی و مریم مهذب، مجمع علمی فرهنگی مجد*.
- [۳]. دلماس مارتی، مری (۱۳۹۸). *نظام‌های بزرگ سیاست جنایی، ترجمه علی‌حسین نجفی ابرندآبادی، جلد ۱، تهران: میزان*.
- [۴]. زکوی، مهدی؛ و شمس ناتری، محمدابراهیم (۱۴۰۱). «مطالعه تطبیقی سیاست جنایی ایران و قوانین بین‌المللی در قبال جرائم مرتبط با منابع آب»، *جامعه‌شناسی ایران*، سال ۵، شماره ۳، ص ۹۱۶-۸۹۳.
- [۵]. سوتیل، کیت؛ پیلو، مویرا؛ و تیلور، کلر (۱۳۸۳). *شناخت جرم‌شناسی، ترجمه میر روح‌الله صدیق، دادگستر*.
- [۶]. حسینی، سیدمحمد؛ و محمدی، مهرداد (۱۳۹۶). «واکاوی حق بشر بر محیط زیست»، *مطالعات حقوق بشر/اسلامی*، سال ۸، شماره ۱۲، ص ۱۵۹-۱۲۷.
- [۷]. شمس ناتری، محمدابراهیم؛ اقبال، پری‌سیما؛ و ابراهیمی، سید نصرالله (۱۳۹۸). «مقابله غیرکیفری با مخاطرات زیست‌محیطی در صنعت نفت و گاز»، *مدیریت مخاطرات محیطی*، سال ۶، شماره ۴، ص ۳۹۴-۳۷۷.
- [۸]. شمس ناتری، محمدابراهیم؛ و مهذب، مریم (۱۳۹۴). *عوامل مداخله در مواد غذایی فاسد و مخاطرات ناشی از آن، مدیریت مخاطرات محیطی*، دوره ۲، شماره ۲، ص ۱۸۹-۱۷۱.
- [۹]. *قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۵۸ و اصلاحی ۱۳۶۸*.
- [۱۰]. *قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع مصوب ۱۳۴۶ اصلاحی ۱۳۹۶*.
- [۱۱]. *قانون مدیریت پسماند مصوب ۱۳۸۳*.
- [۱۲]. *قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶*.
- [۱۳]. گرجی فرد، حمیدرضا (۱۳۹۵). *جرم‌شناسی سبز، تهران: میزان*.
- [۱۴]. مهدوی، محمود (۱۳۹۰). *پیشگیری از جرم (پیشگیری رشدمدار)*، تهران: سمت، ص ۲۳-۲۵.
- [۱۵]. معین، محمد (۱۳۷۱). *فرهنگ فارسی (دوره شش‌جلدی)*، تهران: امیرکبیر.

- [۱۶]. نوری‌بها، رضا (۱۳۸۰)، *زمینه جرم‌شناسی*، کتابخانه گنج دانش.
- [17]. *Klein's Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language (Unabridged One- Volume Edition)*. (1971). Elsevier Publishing Company, Inc.
- [18]. suldovsky, Brianne & B.Frank lauren (2022). "Strengthening public engagement on environmental hazards: insights from crossdisciplinary air pollution research", *Environmental Hazards*, 21(3), p: 218-234.